METAZİHİN YAPAY ZEKA VE ZİHİN FELSEFESİ DERGİSİ
METAMIND: JOURNAL OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PHILOSOPHY OF MIND

ISSN: 2651-2963
www.dergipark.org.tr/metazihin

Haziran / *June* 2025
Volume: **8**, *Issue*: **1**, 105-121

Nöroçeşitlilik Hareketi ve Normalliğin Ötesinde Öznelliği Düşünmenin İmkânları

[The Neurodiversity Movement and Possibilities for Thinking Subjectivity Beyond Normality]

Balkır UYSAL
Kastamonu University

Received: 08.01.2025 / **Accepted:** 30.06.2025
https://doi.org/10.51404/metazihin.1616102
Research Article

Abstract: Neurodiversity emerged in the late 1990s within social movements that opposed the reduction of individuals' neurological differences to forms of disorder, deficiency, or disease. It rapidly expanded to become an umbrella term. The concept also has a critical dimension that questions the meanings society assigns to normality and how these meanings shape individuals' subjective experiences. Ableism is also an essential source of discrimination at the individual and societal level, as an ideology that idealizes physical, mental, and neurological functioning to conform to specific standards and excludes individuals who fall outside these standards. In this context, the neurodiversity movement aims to ensure that individuals' neurological differences are accepted equally in society by defending them as an identity and from a rights-based perspective against the exclusionary effects of ableism. On the other hand, while different forms of neurological functioning are combined under one umbrella term, there are debates that this extensive inclusivity fails to account for the experiences and needs of some individuals. In addition, attention is drawn to the instrumentalization and commodification of the movement's demand for social transformation by the economic system in the context of neoliberal policies. This study aims to shed light on the transformative power of neurodiversity as a social movement and its limitations based on various approaches while questioning the possibilities of thinking beyond the conception of subjectivity that social norms try to construct.

Keywords: neurodiversity, normality, ableism, subjectivity, social work.

Öz: Nöroçeşitlilik, 1990'ların sonlarında bireylerin nörolojik farklılıklarının bozukluk, eksiklik ya da hastalık biçimlerine indirgenmesine karşı çıkan sosyal hareketlerin

Author Info: Balkır UYSAL
Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Hizmetler Bölümü, 37970, Abana-Kastamonu, TÜRKİYE.
E-mail: balkiruysal@kastamonu.edu.tr

To Cite This Paper: Uysal, B. (2025). "Nöroçeşitlilik Hareketi ve Normalliğin Ötesinde Öznelliği Düşünmenin İmkânları." *MetaZihin, 8*(1): 105-121.

içinde doğmuş ve hızla genişleyerek bir şemsiye kavram hâline gelmiştir. Kavram, toplumun normalliğe yüklediği anlamları sorgulayarak, bunların bireylerin öznel deneyimlerini biçimlendirmesini de eleştiren bir yöne sahiptir. Bundan farklı olarak sağlamcılık ise fiziksel, zihinsel ve nörolojik işleyişin belirli standartlara uymasını idealize eden ve bu standartların dışında kalan bireyleri dışlayan bir ideoloji olarak bireysel ve toplumsal düzeyde ayrımcılığın önemli bir kaynağıdır. Bu bağlamda, nöroçeşitlilik hareketi, sağlamcılığın dışlayıcı etkilerine karşı, bireylerin nörolojik farklılıklarını bir kimlik olarak ve hak temelli bir perspektifle savunarak, bu farklılıkların toplumda eşit kabul görmesini hedefler. Öte yandan farklı nörolojik işleyiş biçimleri bir şemsiye kavram altında birleştirilirken, bu geniş kapsayıcılığın bazı bireylerin deneyimlerini ve ihtiyaçlarını hesaba katmadığına dair tartışmalar da söz konusudur. Ayrıca, neoliberal politikalar bağlamında hareketin toplumsal dönüşüm talebinin ekonomik sistem tarafından araçsallaştırılmasına ve metalaştırılmasına da değinilmektedir. Bu çalışma, toplumsal normların inşa etmeye çalıştığı öznellik tasavvurunun ötesinde düşünmenin imkânlarını sorgularken, nöroçeşitliliğin hem bir sosyal hareket olarak dönüştürücü gücüne hem de sınırlılıklarına çeşitli yaklaşımlar temelinde ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: nöroçeşitlilik, normallik, sağlamcılık, öznellik, sosyal hizmet.

1. Giriş: Nöroçeşitliliğin Kavramsal Çerçevesi, Tartışmalar ve İtirazlar

İnsan zihninin ve davranışlarının çeşitliliğini anlamaya yönelik yaklaşımlar arasında, 1990'ların sonlarından itibaren öne çıkan kavramlardan biri "nöroçeşitlilik"tir. Nöroçeşitlilik (*neurodiversity*), bireylerin nörobilişsel işleyişlerindeki farklılıkları doğal bir çeşitlilik olarak ele alır ve bu farklılıkların patolojikleştirilmeksizin toplumun birer parçası olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur (Singer, 2016). Kavram, 1990'larda özellikle otizmle ilgili yapılan psikiyatrik engellilik temelindeki yaygın tartışmalara karşı eleştirel bir hareket içinde ortaya çıkar. Hareketin merkezinde, otizmli bireylerin öz-savunuculuk hakkı ve farklı nörolojik durumların hastalık olarak değil de cinsiyet veya etnik köken gibi niteliklerle aynı düzeyde değerlendirilmesi gerektiği iddiası yer alır. Hareketin savunucuları, farklı nörolojik durumlara sahip kişilerin sadece farklı olduğunu, engelli veya işlevsiz olmadıklarını, karşılaştıkları sorunların sosyal ve kültürel engellerden kaynaklandığını öne sürer (Evers, 2017: 160-166). Tıbbi modelin genellikle "tedavi" ve "iyileştirme" çerçevesinde ele aldığı birçok nörobilişsel durum, nöroçeşitlilik hareketi içinde, bireylerin hakları ve toplumsal katılımı bağlamında değerlendirilir (Nicolaidis, 2012: 506). Özetle bu hareket, insan nörobilişsel çeşitliliğini gözeten, nöro-azınlıkların topluma kabul ve dahil edilmesini teşvik eden bir sosyal hareket olarak öne çıkar (Goldberg, 2023: 972).

Nöroçeşitlilik kavramı, ilk etapta otizm topluluğu içinde filizlenmiş olsa da kısa süre içinde dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu (DEHB), disleksi, dispraksi gibi farklı nörobilişsel özelliklere sahip bireyler tarafından da benimsenmiş ve savunulmaya başlanmıştır (Armstrong, 2010). Aynı zamanda nöro-azınlık (*neurominority*) (Doyle,

2024: 15) olarak da nitelenen bu topluluklar, çevrimiçi forumlar ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla seslerini yükseltmiş, eğitim, istihdam ve sosyal içermeye yönelik politikaların gözden geçirilmesi için aktif bir mücadele alanı oluşturmuştur.

Nörolojik çeşitlilik (*neurological diversity*) veya nöroçeşitlilik kavramı ilk olarak 1990'ların ortalarında otistik aktivistlerin kullandığı bir topluluk e-posta listesi olan *Independent Living*'de kolektif olarak ortaya atılmış ve geliştirilmiştir. E-posta listesinin kurucusu Martijn Dekker'in arşiv keşfine göre kavram ilk kez 1996 yılına ait gönderilerde geçmektedir. Ancak muhtemelen daha öncesinde, özellikle de 1992'de Uluslararası Otizm Ağı (ANI) kurulmasıyla birlikte söz konusu tartışmaların zemininin kurulduğunu söylemek uygun olacaktır. Gazeteci Harvey ise "nörolojik çoğulculuk" (*neurological pluralism*) ve "nörolojik çeşitlilik" kavramlarından da bahsettiği 1997 ve 1998 tarihli yazılarında tartışmayı daha geniş bir kitleye ulaştırır (Blume, 1997; 1998).[1] Blume, kendi çalışmasında bu kavramları *Independent Living*'deki çevrimiçi topluluğa ve aktivist Laura Tisoncik tarafından 1998'de başlatılan ve tıbbi bakış açısını nörotipiklere yönelten bir tıp enstitüsünün parodisine atfeder (Botha vd., 2024: 1592).[2]

Judy Singer'ın 1998 yılında Sidney Teknoloji Üniversitesi'nde (*The University of Technology Sydney*) tamamladığı ve *Independent Living*'deki otistik topluluğa odaklandığı sosyoloji tezi[3] ise nöroçeşitlilik alanında bilinen ilk akademik çalışmadır. Singer (2016), kendi deneyimleri ve topluluk içindeki gözlemlerinden yola çıkarak, "otistik farklılığın" tıbbi bozukluk veya patolojiden ibaret olmadığını, bir kimlik ve toplumsal hareket olarak da ele alınması gerektiğini öne sürer.

Nöroçeşitli ya da nörodiverjan (*neurodivergent*) terimi de 1990'ların sonlarında aktivist Kassiane Asasumasu tarafından ortaya atılır ve 'tipik olandan farklı' olarak kabul edilen her türlü nörolojik durumu ifade eder (Chapman, 2023: 5). Yani hem belirli bir nörolojik ve biyolojik gerçekliğe hem de bir varoluş biçimine, farklı düşünme, hissetme veya algılama biçimlerine atıfta bulunulur (Hens, 2021: 34). Esasında kavram nörolojik farklılıkların bir kimlik olarak sahiplenilmesine imkân tanır. Nöroçeşitlilik hareketi, daha geniş toplumu oluşturan nöroçeşitli olmayan bireyleri tanımlamak için de—biraz müstehzi bir şekilde—"nörotipik" terimini kullanır (Dalton, 2013: 72; Murdock, 2020: 14). Nörotipikler gibi, nöroçeşitli bireyler de birbirinden farklıdır. Destek ihtiyaçları

[1] Nöroçeşitlilik kavramının kamuya açık bir yazılı metinde ilk defa kullanıldığı yer olarak Blume'un 1998 yılında *The Atlantic*'de yayınlanan yazısı işaretlenebilir: "Nöroçeşitlilik, insan türü için biyoçeşitliliğin (*biodiversity*) genel olarak yaşam için olduğu kadar önemli olabilir." (Blume, 1998)

[2] Yazarlar, literatürde kavramı ilk ortaya atan kişi olarak çoğunlukla Judy Singer'ın gösterilmesine tepki gösterir. Kolektif kökenlere yaptıkları vurgunun yanında, tek bir kişiye yapılan atıfların sınırlayıcılığına dair bir tartışmayı da yürütürler.

[3] Bu tezin tamamı, 2016 yılında *NeuroDiversity: The Birth of an Idea* adıyla yayınladığı kitabında yer almaktadır.

farklılık gösterse de karşılaştıkları birçok engel toplumsal veya kültürel kaynaklıdır. Başlı başına nörotipik bireyler için tasarlanmış bir dünyadaki işlevsellik unsurları onlar için zorlayıcıdır (Aherne, 2023: 20).

Nöronormativite ise failliğin (*agency*) nörotipik bireylerin normatif akıl yürütme ve rasyonellik standartlarına göre biçimlendiği bir zemindir. Burada faillik, bireylerin bilinçli hareket edebilme yeteneği ile tanımlanırken, nöroçeşitli bireylerin farklı algı, zamanlama ve iletişim biçimleri dışarıda tutulur ve faillik kapasiteleri sorgulanır hâle gelir (Huijg, 2020: 213-216).

Öte yandan her şemsiye kavramda olduğu gibi aynı amaçlar altına topladığı her unsurun kendi içinde de aynı olduğunun varsayılmaya başlaması riski söz konusudur. Örneğin, hareketin içerisinde "*pro-cure*" savunucuları, otizmi tedavi edilebilir bir durum olarak görüp, bu alanda araştırmalar yapılmasını desteklerken, "*anti-cure*" yaklaşımı, otizmi bireylerin kimliğinin bir parçası olarak düşünür ve tedavi çabalarını bir çeşit ayrımcılık olarak değerlendirir (Ortega, 2009). Otizmli çocukların bazı ebeveynleri, yüksek işlevli olarak gördükleri diğer otistik kişilerle kendi çocukları arasındaki farklılıkları önemsizleştireceğinden korktukları için nöroçeşitlilik fikrini reddedebilmektedir (Orsini, 2012: 823).

Runswick-Cole ise nöroçeşitlilik hareketinin, farklılıkların tanınması talebiyle sosyal politikayı şekillendirmeye çalıştığını, ancak bu çabaların sınırlı kalacağını savunur. Sınırlılığın nedeninin, nöroçeşitlilik hareketi gibi kimlik politikalarına dayanan toplumsal hareketlerin, neoliberal toplumların dayandığı ve farklılıkları hem alt düzeyde konumlandıran hem de metalaştıran "biz" ve "onlar" ayrımını sorgulamada yetersiz kalmaları olduğunu söyler. Ona göre, nöroçeşitlilik hareketi, "nöroçeşitli" ve "nörotipik" bireyler arasındaki ayrımı vurgulayarak toplumsal farklılıkların homojenleştirilmesi riskini taşır. Böylelikle cinsiyet, sınıf, etnisite gibi diğer toplumsal eşitsizlik kaynaklarını tartışmak geri plana itilebilir (2014: 1117).

Bu tartışmalar doğrultusunda değerlendirildiğinde, nöroçeşitlilik hareketi, her ne kadar bireylerin nörolojik farklılıklarını öne çıkaran ve kapsayıcı bir toplumsal düzen talep eden önemli bir adım olsa da, bireysel deneyimlerin farklı şekillerde tezahür edebileceğini yeterince hesaba katmamış görünür. Ayrıca söz konusu farklılıklar kadar, bu farklılıkların kesiştiği daha geniş toplumsal eşitsizliklerin etkisini de aynı düzeyde ele almak gerekir. Öte yandan hareketin, varoluşun belirli bir forma sığdırılmaya çalışılmasına yönelik itirazlara kapı aralaması bakımından şüphesiz ufuk açıcı olduğu dile getirilmelidir.

2. Normallik İdeolojisinin İnşası

Nöroçeşitlilik, bireylerin farklı davranış, algılama ve düşünme biçimlerinin toplumsal yaşamdaki değerini ön plana çıkararak, normalliği yeniden tanımlamayı ve bu tanımın içerdiği dışlayıcı mekanizmaları sorgulamayı amaçlar (Nicolaidis, 2012: 503). Hareketin itiraz noktalarının dayandığı kuramsal temelleri anlamak bakımından normallik ve sağlamcılık fikirlerine odaklanmak önemlidir.

"Normal" ve "normallik" kavramlarının tarihsel ve toplumsal süreç içinde nasıl biçimlendiğini, hangi iktidar mekanizmalarıyla ilişkilendirildiğini ve bedensel, zihinsel ya da davranışsal çeşitliliği nasıl çerçevelediğini anlamak, sosyal bilimlerin ve felsefenin kritik konularından biri olmuştur. Özellikle Canguilhem, Foucault, Goffman ve Davis gibi araştırmacıların çalışmaları, "normal"in ne olduğu ve kimin "normal" sayıldığı konusunda eleştirel bir düşünmeyi teşvik eder.

Georges Canguilhem'e göre canlılar, değişen koşullarına yanıt olarak kendileri için neyin normal olduğunu tanımlama kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla normal, durağan, mutlak, istatistik bir ölçüt değil, aksine tarihsel, toplumsal ve bilimsel pratiklerle şekillenen dinamik (ve tartışmalı) bir kavramdır. Patolojik olanın yalnızca "normalden sapma" diye tanımlanmasına da itiraz eder. Patolojik durum, organizmanın yeni bir norm kurma çabasıdır, sadece bu çabanın kısıtlanması veya başarısızlığı söz konusudur (2018).

Michel Foucault, modern toplumun disiplin mekanizmalarını ve bilgi-iktidar ilişkilerini analiz ettiği eserlerinde "normalleştirme" (*normalisation*) sürecinin altını çizer. Ona göre tımarhane, hastane, hapishane ve okul gibi yapılar, bireyleri belirli bir "normallik" düzenine göre disipline eder (Foucault, 2019). Bu süreç, bireylerin "kendi" davranışlarını düzenleme kapasitesini artırma hedefiyle toplum tarafından "normal" kabul edilen kalıplara uyum göstermelerini amaçlayan bir iktidar tekniğidir. Dolayısıyla, normal kavramı bireyleri mevcut toplumsal düzene uygun şekilde yönlendirmeyi amaçlayan bir araç olarak işlev kazanır.

Erving Goffman (1963) ise toplumsal etkileşimde "normal" kabul edilen bedensel ve davranışsal ölçütlerin, "farklı" olan bireyleri nasıl damgaladığını (*stigma*) ele alır. Toplumun çoğunluğu tarafından "değerli" olarak görülen özelliklere uymayan bireyler, "gizli" ya da "ayırt edici" bir iz taşıyor olarak algılanır. Çalışması, normallik çerçevesinin dışına düşen her türlü "farklılığın" nasıl sistematik biçimde dışlandığını ortaya koyması açısından önemlidir.

Lennard J. Davis, *Enforcing Normalcy* (1995) ve *The End of Normal* (2013) adlı eserlerinde, "normallik" kavramının özellikle modernitenin istatistiksel düşüncesiyle birlikte

keskinleştiğini vurgular. On dokuzuncu yüzyılın istatistik yöntemleri, bedensel ve zihinsel işlevlerdeki ortalama değerleri bir "ideal" gibi sunarak, bu ortalamanın dışına düşenleri "sapma" (*deviation*) olarak tanımlar. Engellilik çalışmalarından yola çıkan Davis, normallik anlayışının politik ve toplumsal yapılar tarafından nasıl pekiştirildiğini, bunun neticesinde de "normal/anormal" ayrımının dışlayıcı düzeneğini ortaya koyar.

Chapman, bahsi geçen normalleştirme sürecinin özellikle Adolphe Quetelet gibi "ortalama insan" (*l'homme moyen*) kavramını ortaya koyarak, bireysel farklılıkları bir sapma veya anormallik olarak görmenin temelini atan erken dönem istatistikçiler tarafından şekillendirildiğini belirtir. Quetelet'in "ortalama insan" kavramı, istatistiksel bir ideal olanın yanında bir standart olarak da şekillenir. Kapitalist üretim modelleri, bu normu hem işgücü düzenlemesinde hem de toplumsal kontrol mekanizmalarında kullanır (2023: 36-37). Dolayısıyla ona göre, nöroçeşitlilik savunucularının eleştirisi, kapitalist üretim mantığı açısından 'üretken' olarak görülmeyen atipik zihinlerin patolojileştirmesine yönelik de bir anlam taşır (2023: 139).

Nikolas Rose da psikolojik testlerin ve istatistiksel yöntemlerin gelişiminin bireysel farklılıkların değerlendirilmesini ve yönetilmesini kolaylaştırdığını, normalliğin, bir istatistiksel standarttan öte toplumsal bir ideal olduğunu söyler (1998: 190). Söz konusu teknikler yalnızca bireyleri anlamak için değil, onların denetimi ve yönetimi için de tasarlanır: "Psikolojik bilimler, bireyleri ölçülebilir ve yönetilebilir hâle getirerek modern toplumsal düzenin kurulmasında kritik bir roldedir" (1998: 185).

Nöroçeşitlilik hareketi, bu güçlü "normal" ideolojisinin ürettiği engelleri açığa çıkarmayı ve farklılığa dayalı eşitsizliği ortadan kaldıracak toplumsal düzenlemelerin yapılmasını savunarak, kapsayıcı bir toplum hedefini gündeme taşır (Nicolaidis, 2012). Sonuçta, "normal" ve "normallik" kavramları, tarihi boyunca farklı bilgi alanları ve kurumlar tarafından inşa edilip yeniden tanımlanmıştır. Bunlar bir yandan toplumsal düzeni ve istikrarı güvence altına alırken, öte yandan düzenin dışında kalan bireyleri ve toplulukları damgalamakta, dışlayıcı pratiklere zemin hazırlamaktadır.

3. Normalliğin Ötesine Geçmek: Sağlamcılığın Eleştirisi

Sağlamcılık (*ableism*), genel anlamıyla engelli bireylere yönelik dışlayıcı, ayrımcı ve önyargılı tutumların bütününü ifade eden bir kavramdır. Bu yaklaşım, "sağlam" veya "normal" addedilen bedensel, zihinsel ve duyusal işleyişi idealize eder ve standartların dışında kalan bireyleri çeşitli biçimlerde dezavantajlı konuma iter (Davis, 2013: 2, 1995: 24). Sağlamcılık kavramı, yirminci yüzyılın sonlarında "engellilik çalışmaları" (*disability studies*) alanının gelişmesiyle daha belirgin hâle gelmiştir. Engellilik hakları

hareketi, özellikle 1960'lardan itibaren Batı'da etkisini göstermeye başlamış, engellilere yönelik dışlayıcı uygulamaların sorgulanmasına vesile olmuştur. Erken dönem yaklaşımlar, daha çok kişisel önyargılara odaklanırken, ilerleyen yıllarda sağlamcılığın yapısal boyutu ve iktidar ilişkilerindeki rolü ön plana çıkmaya başlamıştır (Oliver, 1990: 90). Bu anlamda sağlamcılık, bireylerarası etkileşimler kadar toplum, politika, kültür ve hukuk alanlarında da yerleşik bir tahakküm biçimi olarak karşımıza çıkar.

Sağlamcılık, fiziksel engelliliğe yönelik olduğu kadar, nörobilişsel farklılıklara da uygulanan bir ayrımcılık biçimidir. Campbell açısından farklı adledilen her durum bu kapsama girebilir. Çünkü sağlamcı rejimlerin merkezinde kusursuzlaştırılmış, doğallaştırılmış insanlık ile bu normları karşılayamayan, yarı-insan ya da insan olmanın azaltılmış hâli olma arasında kurucu bir ayrım bulunur. Aslında sağlamcılık olmadan fark kavramına sahip olmak da mümkün değildir (Campbell, 2009: 6). Kimi zaman bu bireyleri tanımlamak üzere "farklı yetenekli" sıfatı kullanılanılır. Her ne kadar damgalayıcı bir unsur içermiyor gibi dursa da yeteneğe dair ölçütler, bireylerin bedensel ve zihinsel kapasiteleri açısından "normal" addedilen standartlara uymasını talep ederek, bunun dışında kalanları dışarıda bırakan bir söylem yapısını içerir (Davis, 1995: xiii).

Nöroçeşitli bireylerin zihinsel süreçlerinin ve davranış biçimlerinin, "normallik" etrafında oluşturulan nörotipik standartlara göre yetersiz, eksik veya sorunlu olarak değerlendirilmesiyle ortaya çıkan söz konusu ayrımcı ve dışlayıcı pratiklere özel olarak vurgu yapmak için nöro-sağlamcılık (*neuro-ableism*)[4] tanımlaması da literatürde kullanılmaktadır. Huijg'e göre nöro-sağlamcılık, en temelde nöroçeşitli bireylerin belirli failliğe sahip olamayacakları iddiasına dayanır. Dolayısıyla failliğin yalnızca "normal" (aslında nörotipik) bir zihinsel işleyişe sahip bireylerde var olabileceği varsayımı nöro-sağlamcı bir yaklaşımı yansıtır (2020: 213-216). Burada tam olarak bir şeyi o şeyin olmayanı ile tanımlamaya ilişkin modernliğe özgü bir düşünme tarzı söz konusudur. Normallik, birtakım standartlar listesinin dökümünden ibaret değildir, neyin normal olmadığının, normallik sınırlarının dışında kaldığının tarifidir.

Sağlamcı anlayış, normallik dışını tarif ederken damgalama pratiklerinden yararlanır. Toplumun, engelli kişilere yönelik "acıma" veya "muhtaçlık" temelli yaklaşımı, sağlamcılığın en açık formlarından biridir (Goffman, 1963). Öte yandan medya ve popüler kültür, engelliliği sık sık "ilham kaynağı" gibi kalıplarla da temsil etmeye çalışır. Bu tür temsil biçimleri de nöroçeşitliliği ve engelliliği "öteki"leştiren sağlamcı

[4] Nöro-sağlamcılık (*neuro-ableism*) kavramı ilk defa 2019 yılında nöroçeşitlilik aktivisti Julia Feliz tarafından ortaya atılmıştır.

yaklaşımları pekiştirebilir. Dolayısıyla hem damgalayıcı hem de damgalama karşıtı görünen biçimlerle "normallik" anlayışı tahkim edilmiş olur.

Sonuçta sağlamcılık, nöroçeşitli ya da engelli bireylerin gündelik yaşamdan hukuk sistemine, eğitimden istihdama kadar hemen her alanda deneyimlediği dışlayıcı ve ayrımcı tutumların kuramsal çerçevesini oluşturur. Bu nedenle, sağlamcılığın eleştirisi kapsayıcı bir toplum tahayyülü için elzemdir. Öte yandan, bahsi geçen tüm tartışmalarda dışlayıcı unsurlar ön plana çıkmış olsa da, sağlamcılık, sürekli olarak dışlama yoluyla normallik çemberini sıkılaştırmak olarak da düşünülmemelidir. Kimin, ne zaman ve nasıl o çembere dahil edileceğine karar verme yetkisini elinde bulundurur. Dışlayarak belirli bir normu kurma, dahil ederek de normu sürdürme biçimi olarak ifade edilebilir.

4. Tıbbi Model, Sosyal Model ve Kesişimsellik

Sağlamcılığın kuramsal temellerini anlamak için öncelikle engelliliğe yönelik yaklaşımları değerlendirmek gerekir. Engelliliği sadece "tıbbi model" çerçevesinde ele almak, engelliliğin toplumsal boyutlarını geri plana iter (Oliver, 1990: 48). Tıbbi model, engelliliği 'tedavi' veya 'rehabilite' edilmesi gerekli bir 'sorun' olarak gördüğünden, engelli bireylere yönelik sağlamcı tutumların normalleştirilmesine zemin hazırlar (Davis, 2013: 61).

Tıbbi modelin bakışına karşı bir anlayış geliştiren nöroçeşitliliği ise yine aynı tıbbi modelin içine çekerek tanımlama girişimleri de bulunur. Örneğin, psikiyatri alanında konuyu değerlendiren bir çalışmada nöroçeşitlilik, nörogelişimsel bozukluk olarak tarif edilir:

> Nöroçeşitlilik terimi, genellikle bir kişinin yaşam boyu genel işlevselliği üzerinde en ağır etkiye sahip olan zihinsel yetersizlik veya otizm spektrum bozukluğu gibi nörogelişimsel bozuklukları ifade etmek için kullanılır. ... Bu farklılıklar; nörovejetatif distoni, çevresel hâkimiyet eksikliği, düşük başa çıkma kapasitesi, öz-belirleme güçlükleri, tekrarlayan yitimler ve toplumsal dışlanma gibi unsurları içeren, karmaşık ve süregelen bir psikofiziksel kırılganlığa yol açar (Bertelli, De Groef & Rondini, 2019: 1078).

Bozukluk, yetersizlik gibi nöroçeşitliliğin itiraz ettiği tüm nitelemelerin kullanılmasının yanında tümüyle semptomlar ve sendromlarla ifade edilen durumlarla, bireyin kırılganlığına atıf yapılan söz konusu çalışmanın adının "Nöroçeşitliliğin Fenomenolojisi" olması da ilginç bir durumu ortaya koyar. Burada fenomenoloji tıbbi gözetime tabi, terapiye destek olarak yapılandırılmış bir unsurdan ibarettir.

Chapman'ın belirttiği üzere, tıbbi paradigmadaki birçok uzman, yaklaşımlarını değiştirmeden, kendilerini 'nöroçeşitlilik' uzmanları olarak yeniden markalamaktadır.

Psikiyatristler, psikologlar ve politikacılar, nöroçeşitlilik hareketinin kelime dağarcığını kullanırken—genellikle hatalı olsa da—patoloji paradigmasının mantığını bozmamakta, uygulamada yüzeysel değişiklikler yapmaktadır. Nöroçeşitlilik aktivistleri, bu benimseme biçimine "*neurodiversity-lite*" yani nöroçeşitlilik yaklaşımının özündeki dönüştürücü talepleri göz ardı eden yüzeysel, basitleştirilmiş, eleştirel yüklerinden arındırılmış bir versiyon olarak atıfta bulunur (2023: 8-9).

Tıbbi modelden farklı olarak sosyal model ise engelliliğin büyük ölçüde toplumsal engeller ve eşitsiz uygulamalar sonucu oluştuğunu vurgulayarak, esas sorunun "engel" değil, engelleyen toplumsal koşullar olduğunu ve engelliliğin toplumsal olarak üretildiğini savunur (Campbell, 2009: 99). Yani engellilik durumlarının belirli bir işlevi yerine getirme yetersizliğinden ziyade[5], modern toplumun standartlarına göre hareket edememe durumundan kaynaklandığını öne sürer. Örneğin, okuryazarlığın olmadığı bir toplumda öğrenme güçlüğü olan biri, işlev görmekte zorlanmayacak ve engelli olarak değerlendirilmeyecektir. Aynı şekilde, kırsal bir toplumda, tarlada uzun saatler boyunca aynı işi yapan "nöroçeşitli" bir birey, diğerlerinden daha az fark edilecek ve "bakım" gerektiren biri olarak görülmeyecektir. O hâlde toplumsal yapı ile nörolojik bir durumun birleşimi, farklılığı dezavantaja, dolayısıyla bir engelliliğe dönüştürür (Dalton, 2013: 74).

Muskat, nöroçeşitliliği sosyal model bağlamında değerlendirerek, nörolojik farklılıkların bireylerin kimliğinin bir parçası olduğunu ve bireylerin "düzeltilmesi" gerektiği anlayışına karşı çıktığını belirtir.[6] Öğrenme güçlüğü ve otizm tanısı olan 10-13 yaş arası erkek çocuklarla yaptığı bir grup çalışmasını örnek verir. Buna göre, grup üyeleri, dış dünyada sıklıkla dışlanmalarına neden olan davranışlarını grup ortamında rahatça sergileyebilmiş ve bu ortamda kendilerini kabul edilmiş hissetmişlerdir. Grup liderlerinin, çocuklardan "duygularını ifade etmelerini" istemesi, bazı çocuklar için sıkıntı verici ve yabancı bir deneyim olarak algılanmıştır. Hatta bu durumu, "*duygular,*

[5] Engellilik ile işlev yitimi arasındaki ilişkiye dair tartışmalara eklenen protez teknolojileri ve biyoteknoloji gibi gelişmelerin "insan bedeninin yeniden tasarımı" bağlamında doğurduğu yeni etik ve toplumsal soruların da sağlamcılık tartışmalarına yeni boyutlar eklediğini belirtmek gerekir (Goodley, 2014). Burada kastedilen, bireylerin bedenlerinin ya da zihinlerinin "normale yaklaştırılması" idealinin ötesinde, kimi zaman normu aşan, "geliştirilmiş" versiyonların oluşturulması durumudur. Örneğin ileri düzey protezler, bir uzvu telafi etmekle kalmayıp normal işlevselliğin ötesine de geçebilir. Tüm bu gelişmeler sağlamcılık tartışmalarını daha karmaşık bir hâle getirebilir.

[6] Uzun yıllar boyunca bir çocuk ruh sağlığı merkezinde çalıştığını ve öğrenme güçlüğü çeken çocuklara, gençlere ve ailelerine yönelik destekleyici çalışmalar yaptığını belirten Muskat, kuruma gelen ebeveynlerin durumlarını şu şekilde izah eder: "Hizmetlerden yararlanabilmek için, çocukların ve gençlerin bir 'tanı' almış olmaları gerekiyordu. Bizzat bu tanılar, ailelere çocuklarında bir şeylerin "yanlış" olduğunu tasdikliyordu. Ailelerin çoğu, çocuklarında "eksiklik" olarak görülen şeylerin üzerine gitmek, onların sosyal becerileri geliştirmek veya davranış sorunlarını ele almak, esasen çocuklarını "düzeltmek" için merkeze getirmekteydi (2017: 81).

duygular, duygular" şeklinde mizahi bir protestoya dönüştürerek kendi seslerini ifade etmişlerdir. Vardığı sonuç, nöroçeşitlilik anlayışının bireylerin doğal davranışlarını kabul etme ve bu davranışları değiştirme baskısından uzak durma gerekliliğini destekleyicidir. Bu bağlamda nöroçeşitlilik, bireylerin benzersiz özelliklerini "kutlamayı" hedefleyen kapsayıcı bir yaklaşım sunar (2017: 83).

Öte yandan bu iki temel modeli aşan, engellilik deneyimini kesişimsel (*intersectional*) açıdan ele alan yeni kuramsal yaklaşımlar gelişmektedir. Örneğin Robert Chapman, nöroçeşitliliği merkezine alan bir kapitalizm tarihi sunan ilk kitap olarak nitelediği 2023 tarihli "*Empire of Normality*" adlı çalışmasında, sınıf, ırk, cinsiyet, cinsellik ve bedensel engelliliği ele alan kesişimsel bir yaklaşım benimser. Kesişimselliği nöroçeşitlilik anlayışının toplumsal adaleti hedefleyen daha radikal bir zemine oturtulması gerektiği bağlamında ele alır. Chapman, nörolojik farklılıkların tanınmasına odaklanan dar bir nöroçeşitlilik anlayışının yetersiz olduğunu savunur, bunun yerine nöroçeşitlilik ile farklı alanlardaki eşitsizlik biçimlerinin kesişimlerini dikkate alan bir politikayı öne çıkarır. Ona göre örneğin kapitalist sistem, normatif bilişsel ve davranışsal standartlar kadar üretkenliğe dayalı değer rejimlerini de dayatır. Bu nedenle işsiz ya da düşük gelirli nöroçeşitli bireyler, daha fazla damgalanır. Ancak belirtmek gerekir ki, kesişimsellik yaklaşımı nöroçeşitli bireyleri kendi içinde "daha fazla etkilenen" noktasında bir derecelendirme yapmaya da taşıyabilir.

5. Kimlik, Haklar ve Farklılığın Metalaştırılması

Engelli hakları hareketine benzer şekilde, bir tanının/farkın/farklılığın kolektif bir kimlik kurmak amacıyla—patoloji olarak değerlendirilse bile—birleştirici kaynak olarak kullanıldığını görürüz. Çünkü birleştirici bir kimlik göstergesi bulmak, bireyleri bir araya getirerek kolektif bir direniş hattı oluşturmayı mümkün kılabilir. "Farklı olmanın" kendisi, birleştirici ve örgütleyici bir merkez işlevi görür (Leveto, 2018: 8). Bir yandan patolojikleştirme eleştirilirken diğer yandan tanıyı vurgulayan bir kolektivitenin kurulması ironik görünse de bu, bireylerin salt dayanışma amacıyla bir araya gelmesinin ötesinde, söylemi tersine çevirme amacı da taşıyabilir.

Kimlik politikalarının, "farklılık hakkı" talebiyle tek başına eleştirel bir pozisyon ürettiğini söyleyebilmek ise oldukça güçtür. Nöroçeşitlilik hareketinin, kimliğin tanınmasına odaklanan bir politik hatta sıkışması, onu sistemin sınırları içinde kalmaya zorlayabilir. Ancak McGee, nöroçeşitliliğin liberal bireycilik anlayışını da sorguladığını savunur. Liberalizm, bireyleri "rasyonel" ve "öz-yönetim kapasitesine sahip" varlıklar olarak görürken, nöroçeşitli bireylerin bu kriterlere uymaması liberalizm açısından sorun teşkil edecektir (2012: 12-13). İşte tam da o yüzden neoliberalizm, bir manevra olarak—ya da tersine dümen kırmayla—nöroçeşitli bireyleri, *Temple Grandin*'in

hikayesinin temsil ettiği gibi, yetenekli ve üretken vatandaşlar olarak kurgular. Bu bağlamda neoliberal toplum, nöroçeşitliliği de metalaştırma eğilimindedir. Örneğin, ticari sponsorlu konferanslar, araştırmalar ve terapi programları, bu hareketleri ekonomik sistemin bir parçası hâline getirme çabasındadır (Runswick-Cole, 2014: 112). *Temple Grandin*, burada kritik bir semboldür, çünkü topluma "faydalı" katkılar sunduğu ölçüde kabul görür. Böylelikle "üretken" olan nöroçeşitli bireylerin öne çıkarıldığı, destek ihtiyacı daha kapsamlı olan, sisteme kolayca tahvil edilemeyen bireylerin geride bırakıldığı yeni bir sağlamcılık biçimi ortaya çıkmış olur.

Chapman, nöroçeşitlilik aktivizmine yönelik liberal, hak temelli yaklaşımın sınırlılıklarını giderek daha fazla gördüğünü söyler:

> Uzun yıllar boyunca gösterdiğimiz ortak çabalara rağmen, çoğu araştırma, politika ve uygulama patoloji paradigması içinde kalmaya devam etti. İlerlemenin en hızlı olduğu otizm söz konusu olduğunda bile, en yaygın kullanılan otizm 'terapisi' hâlâ Uygulamalı Davranış Analiziydi. Bu, otistik çocukları daha 'normal' hâle getirmek için bir ödül-ceza sistemi kullanmak üzere tasarlanmıştı. Söz konusu yöntemi kötüye kullanım ve bir tür dönüşüm terapisi olarak gören nöroçeşitlilik savunucularının sayısız eleştirisine rağmen, bu alandaki milyarlarca sterlinlik uluslararası endüstri, eleştirmenlerine sadece küçük tavizler vererek büyümesini sürdürdü (2023: 8).

Kapitalist piyasa, nöroçeşitlilik hareketini, toplumsal bir dönüşüm talebinden ziyade, tüketime uygun bir ürün olarak görme eğilimindedir. "Farklılık ve farkındalık pazarlaması" şeklinde adlandırabileceğimiz bu süreçte, şirketler ve kurumlar çeşitlilik temasını sahipleniyor gibi görünürken onu işlenebilir bir kimlik unsuru hâline getirebilmektedir.

6. Öznellik ve Deneyim: Fenomenolojik Yaklaşımlar Bağlamında Nöroçeşitliliğin İmkânları

Toplumsal yapıların, tıbbi modelin ve nörobilimsel açıklamaların ötesinde, nöroçeşitlilik kavramını derinlikli olarak ele alabilmek için "öznellik"[7] ve "deneyim" kavramlarına odaklanmak daha fazla önem kazanmaktadır. Nörobilişsel farklılıklara sahip kişilerin deneyimlerini, bu deneyimlerin anlamını ve kimlik inşasına etkisini araştırmak, nöroçeşitlilik anlayışını olduğu kadar insan olmaya dair temel soruların da

[7] Zihin felsefesinde sıklıkla tartışılan öznellik (*subjectivity*) kavramı en genel olarak, bireylerin kendi düşünce, duygu ve deneyimlerine dayanarak dünyayı algılama, anlamlandırma ve kendilerini ifade etme biçimlerini ifade eder (Francescotti, 2017). Rose ise öznelliğin, bireylerin kapasiteleri, tutumları ve davranışlarının belirli normlar ve teknikler doğrultusunda şekillendirilmesi ve yönetilebilir hale getirilmesi sürecini kapsadığını söyler. Ona göre, "modern toplumsal yaşam kurumlarında insan faktörünün yönetimi artık bir hakikat normu, yani bilimin otoritesine sahip bir öznellik bilgisinin terimleriyle işleyebilirdi" (1988: 184-185).

yeniden üzerinde durmayı gerektirir. Bu çerçevede, fenomenolojik yaklaşım, öznel deneyimler üzerine derinlemesine düşünme olanağı sunar.

Edmund Husserl'in düşüncesinde filizlenen fenomenoloji, insanın deneyimi üzerine yapılan her türlü yargıyı geçici olarak paranteze almayı (*epokhe*) önerir. Böylece yerleşik şemalardan uzaklaşılarak, "şeylerin kendisine" ulaşılması hedeflenir (Husserl, 1970). Nöroçeşitlilik bağlamında bu ilke, "normal" veya "anormal" kategorilerini sorgularken, bireyleri belirli bir kategoriye hapsetmek yerine, dünyayı kavrama ve kurma biçimlerindeki özgünlükleri anlamaya davet eder.

Fenomenolojinin, eleştirisine yer verdiğimiz normallik anlayışından tamamen farklı olarak normalliği ele aldığını söyleyebiliriz. Buna göre normallik, bireyin bedeni ve dünyayla kurduğu dinamik ilişkilerden doğar. Normallik, bireyin çevresiyle etkileşimindeki bir uyum süreci olarak tanımlanır ve bireylerin dünyayı anlamlandırma kapasiteleriyle de ilişkilidir (Spina, 2012: 47-49).

Merleau-Ponty'e (2012) göre birey, dünyayı yalnızca zihniyle değil, bedeniyle ve tüm duyu organlarıyla birlikte deneyimler. Fenomenolojik açıdan bakıldığında nörotipik olmayan özgünlükler, kendilerine has "bedensel-varoluşsal" bir deneyimin ifadesi (Müller, Schuler & Yates, 2008), "alternatif bir dünya kurma" biçimi (De Jaegher, 2013) ya da kişinin dünyayla kurduğu zihinsel bir temas (Robertson & Simmons, 2015) olarak yorumlanabilir. Nöroçeşitlilik kapsamında, farklı nörobilişsel işleyişe sahip bireylerin dünyayı algılama biçimlerini bu çerçevede anlamak, geleneksel varsayımların dışında yollar gösterebilir.

Nöroçeşitli bireyler kimi zaman ses, ışık, dokunma gibi duyusal uyaranlara aşırı duyarlı olabildikleri gibi, kimi zaman da belirli uyaranlara düşük tepki verebilirler (Robertson & Simmons, 2015: 569). Fenomenolojik inceleme, bu duyusal deneyimlerin bireyin kendi varoluş hikâyesinde ne anlama geldiğine odaklanır ve onları, yaşamın "içeriden"[8] hissedilen akışının parçası olarak yorumlar yani algılama biçimleri, duygulanımları, duyguları ve kendini içinde bulduğu bağlam, dünyaya atfettiği önemi belirler (De Jaegher, 2013: 1).

> Otistik bireylerin farklılıkları nedeniyle yaşadıkları bazı duyusal-algısal deneyimler, yalnızca otistik olmayanlardaki görünüş-algısının niceliksel olarak bozulmuş biçimleri olarak görülmek yerine, kendi başlarına özgün formlar olarak—kendilerine has niteleyici ve fenomenolojik özellikleriyle—kavramsallaştırılmalıdır. Dolayısıyla otistlerin varoluş biçimlerini ve duyusal-algısal deneyimlerini kendi dünyaları içinden anlayan bir

[8] Ian Hacking (2009) özellikle otizm üzerine yazılmış otobiyografi ve kurgusal eserlerin, otizmi anlama ve ifade etme biçimlerimizi nasıl şekillendirdiğini analiz eder. Ona göre, bu tür eserler otizmli bireylerin deneyimlerini paylaşabileceği bir dil oluşturmakla kalmayıp, toplumun otizme bakışını da dönüştürür.

> açıklama, otizmle ilgili kişisel deneyimleri incelemeyi gerektirecektir. (Dinishak, 2019: 894)

Nöroçeşitlilik, tıbbi ve toplumsal düzeylerin ötesinde "kimlik" ve "öz-bilinç" düzeyinde de dönüşümsel bir etki yaratır (Singer, 2016: 28). Hareket içindeki birçok birey ve grup, biyomedikal görüşlere meydan okuyarak, kendi deneyimlerini dışarıdan tanımlanan patolojik etiketlerden bağımsız olarak ifade etmekte, oluşturdukları dille kendi temsillerini ortaya koymaktadır (Bagatell, 2010: 33). Fenomenolojik açıdan, bu ifade biçimleri, bireylerin "içeriden" kurdukları dünyanın, içsel deneyimlerinin (*inner experiences*) yani yaşanmış öznel gerçekliğin merkezde olmasını sağlayabilir. Farklı duyusal işleme ve algısal örüntüler, benlik sınırlarını farklı şekillerde çizebilir (Hurlburt, Happé & Frith, 1994: 387). Bu bakış açısından birey, pasif bir "hastadan" aktif bir "özneye" dönüşerek kendi kimliğini içeriden kurabilir.

7. Sonuç

Nöroçeşitlilik, bir kimlik ve hak talebi arayışı olmanın yanında, normalliğin, farklılığın ve öznelliğin sınırlarını yeniden düşünmemize de olanak tanıyan eleştirel bir zemindir. Fenomenolojik yaklaşımlar, "farklı" addedilen nörobilişsel deneyimlerin "normdan sapma" olarak değil, başlı başına değerli bir varoluş tarzı olarak kavramsallaştırılabilmesi açısından öne çıkar. "İçeriden" anlama çabası, farklı nörobilişsel deneyimlerin kendine özgü değerini teslim etmeyi mümkün kılar.

Özellikle bu zemini gözeten, nöronormatif olmayan bir bakışa sahip sosyal hizmet uygulamaları, bu alanda bireylerin maruz kaldığı toplumsal adaletsizlikleri ortadan kaldırmayı ve daha kapsayıcı yapılar oluşturmayı hedefleyebilir. Krcek'in ifade ettiği gibi sosyal çalışmacılar, bireyleri pasif bir "hasta" veya "danışan" olarak değil, hak sahibi ve karar süreçlerine katılan özneler olarak görür (2013: 17).[9]

Öte yandan alanın imkânları kadar kendisine has sınırları da mevcuttur. Patoloji indirgemesinden kaçınılırken bireylerin tümüyle bir kimliğe indirgenmesi ya da kimlik politikalarıyla şekillenen bir düzlemde konunun ele alınması biyolojik, toplumsal, ekonomik boyutların geri plana itilmesine sebep olabilir. Nöroçeşitliliğin sadece farkındalık ve temsil düzeyinde, hafifletilmiş (*lite*) bir versiyonla çerçevelenmesi, neoliberal piyasa dinamiklerinin onu "pazarlanabilir" bir ürüne dönüştürme riskini diri tutar: Bir yanda radikal bir kuramsal ve politik dönüşüm talebi, diğer yanda aynı

[9] Krcek, sosyal çalışmacıların rol ve yükümlülüklerini çok açık biçimde vurgular: "Hatalı olan engelli bireylerin bedenleri ve zihinleri değildir. Bireyler, önyargı, ayrımcılık, erişilemez ortamlar ve yetersiz destek yoluyla kaynaklara erişimi kısıtlayan bir toplumda engelli hâle getirilir. Altının çizilmesi gereken daha önemli şey ise, sosyal çalışmacıların bunları ortadan kaldırma yükümlülüğünün olmasıdır" (2013: 17-18).

dönüşümün içini boşaltma potansiyeline sahip metalaştırıcı mekanizmalar söz konusudur.

Sonuç olarak nöroçeşitlilik; engellilik çalışmaları, insan hakları, kimlik politikaları ve kesişimsellik kuramlarıyla etkileşime giren birçok tartışmayı içinde barındıran bir alan olarak öne çıkmaktadır. Fenomenoloji gibi bir takım felsefi yaklaşımlar temelinde, farklı nörobilişsel deneyimlerin nasıl yaşandığı ve algılandığına odaklanan araştırmaların hem nöroçeşitlilik kuramını zenginleştireceği hem de politika ve uygulama tasarımlarına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Aherne, D. (2023). *The Pocket Guide to Neurodiversity*. Jessica Kingsley Publishers.

Armstrong, T. (2010). *Neurodiversity: Discovering the Extraordinary Gifts of Autism, ADHD, Dyslexia, and Other Brain Differences*. Da Capo Press.

Bagatell, N. (2010). From Cure to Community: Transforming Notions of Autism. *Ethos*, *38*(1): 33-55.

Bertelli, M. O., De Groef, J. & Rondini, E. (2019). "Phenomenological psychopathology of neurodiversity." G. Stanghellini, M. R. Broome, A. V. Fernandez, P. Fusar-Poli, A. Raballo, & R. Rosfort (Eds.), *Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology* içinde (pp. 1078–1108). Oxford University Press.

Blume H. (1997). "Autism & the Internet' or 'It's the Wiring, Stupid." *Media in Transition*. Alındığı URL: https://web.mit.edu/comm-forum/legacy/papers/blume.html

Blume, H. (1998). "Neurodiversity: On the Neurological Underpinnings of Geekdom." *The Atlantic*. Alındığı URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/09/neurodiversity/305909

Botha, M., Chapman, R., Giwa Onaiwu, M., Kapp, S. K., Stannard Ashley, A. & Walker, N. (2024). "The Neurodiversity Concept was Developed Collectively: An Overdue Correction on the Origins of Neurodiversity Theory." *Autism*, *28*(6): 1591-1594.

Campbell, F. K. (2009). *Contours of Ableism: The Production of Disability and Abledness*. Palgrave Macmillan.

Canguilhem, G. (2018). *Normal ve Patolojik*. Çev. Perge Akgün. İstanbul: Monokl Yayınları.

Chapman, R. (2023). *Empire of Normality: Neurodiversity and Capitalism*. Pluto Press.

Dalton, N. S. (2013). "Neurodiversity HCI." *Interactions*, *20*(2): 72-75.

Davis, L. J. (1995). *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. Verso.

Davis, L. J. (2013). *The End of Normal: Identity in a Biocultural Era*. University of Michigan Press.

De Jaegher, H. (2013). "Embodiment and Sense-making in Autism." *Frontiers in Integrative Neuroscience*, *26*: 7-15.

Dinishak, J. (2019). "Autism, Aspect-perception, and Neurodiversity." *Philosophical Psychology*, *32*(6): 876-899.

Doyle, N. (2024). "Defining Neurodiversity and Identifying Neurominorities." *Neurodiversity and Work: Employment, Identity, and Support Networks for Neurominorities* içinde (pp. 13-38). Cham: Springer Nature Switzerland.

Evers, D. (2017). "Neurodiversity, Normality, and Theological Anthropology." *Philosophy, Theology and The Sciences*, *4*(2): 160-184.

Foucault, M. (2019). *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. baskı, Ankara: İmge Yayınları.

Francescotti, R. (2017). "Subjectivity." *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis.

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall.

Goldberg, H. (2023). "Unraveling neurodiversity: Insights from neuroscientific perspectives." *Encyclopedia*, *3*(3): 972-980.

Goodley, D. (2014). *Dis/ability Studies: Theorising Disablism and Ableism*. Routledge.

Hacking, I. (2009). "How We Have Been Learning to Talk About Autism: A role for Stories." *Metaphilosophy*, *40*(3-4): 499-516.

Hens, K. (2021). *Towards an Ethic of Autism: A Philosophical Exploration*. Open Book Publishers.

Huijg, D. D. (2020). "Neuronormativity in Theorising Agency: An argument for a Critical Neurodiversity Approach." Bertilsdotter Rosqvist, H., Chown, N. & Stenning, A. (Der.), *Neurodiversity Studies* içinde (213-217). Routledge.

Hurlburt, R. T., Happé, F. & Frith, U. (1994). "Sampling the Form of Inner Experience in Three Adults with Asperger Syndrome." *Psychological Medicine*, *24*(2): 385-395.

Husserl, E. (1970). *The Idea of Phenomenology*. Translated by W. P. Alston & G. Nakhnikian. The hague, Martinus Nijhoff.

Krcek, T. E. (2013). "Deconstructing Disability and Neurodiversity: Controversial Issues for Autism and Implications for Social Work." *Journal of Progressive Human Services, 24*(1): 4-22.

Leveto, J. A. (2018). "Toward a Sociology of Autism and Neurodiversity." *Sociology Compass*, *12*(12): 1-17.

McGee, M. (2012). "Neurodiversity." *Contexts*, *11*(3): 12-13.

Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology of Perception*. Routledge.

Murdock, J. (2020). "Autism: A Function of Neurodiversity?" *Journal of Human Services: Training, Research, and Practice*, *Vol. 5*, Iss. 1, Article 5: 1-17.

Muskat, B. (2017). "Celebrating Neurodiversity: An Often-overlooked Difference in Group Work." *Social Work with Groups*, *40*(1-2): 81-84.

Müller, E., Schuler, A. & Yates, G. B. (2008). "Social Challenges and Supports from the Perspective of Individuals with Asperger Syndrome and Other Autism Spectrum Disabilities." *Autism*, *12*(2): 173-190.

Nicolaidis, C. (2012). "What Can Physicians Learn From the Neurodiversity Movement?" *Virtual Mentor*, *14*(6): 503-510.

Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. Palgrave Macmillan.

Orsini, M. (2012). "Autism, Neurodiversity and The Welfare State: The Challenges of Accommodating Neurological Difference." *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique, 45*(4): 805-827.

Ortega, F. (2009). "The Cerebral Subject and the Challenge of Neurodiversity." *BioSocieties*, *4*(4): 425-445.

Robertson, A. E. & Simmons, D. R. (2015). "The Sensory Experiences of Adults with Autism Spectrum Disorder: A Qualitative Analysis." *Perception*, *44*(5): 569-586.

Rose, N. (1988). "Calculable Minds and Manageable Individuals." *History of The Human Sciences*, *1*(2): 179-200.

Runswick-Cole, K. (2014). "'Us' and 'Them': The Limits and Possibilities of a 'Politics of Neurodiversity' in Neoliberal Times." *Disability & Society*, *29*(7): 1117-1129.

Singer, J. (2016). *Neurodiversity: The Birth of an Idea*. Amazon Kindle.

Spina, M. (2012). "Norm and Normality, Starting from Merleau-Ponty." *Phenomenology and Mind*, (3): 36-44.

This Page Intentionally Left Blank